

«ФІЛОСОФІЯ ПРАВ ЛЮДИНИ»: МАТЕРІАЛИ ДО НАВЧАЛЬНОГО КУРСУ

С. МОЇСЕЄВ
*кандидат філософських наук,
доцент кафедри гуманітарних
і соціально-економічних дисциплін
(Новосибірська державна
архітектурно-художня академія, Росія)*

Н. САТОХІНА
*кандидат юридичних наук,
асистент кафедри філософії
(Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого)*

Ю. РАЗМЕТАЄВА
*кандидат юридичних наук,
асистент кафедри теорії держави і права
(Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого)*

Філософія прав людини — нова навчальна дисципліна, що тільки починає вивчатись у вищих навчальних закладах різних країн світу (перш за все західних країн). Ще більш новою вона є для країн пострадянських. Курси з цієї дисципліни тут тільки починають викладатись в окремих вузах. Концептуальних розробок та навчальних матеріалів для студентів і викладачів обмаль. Водночас ця проблематика є вкрай актуальною взагалі і для таких, що мають значні проблеми з реалізацією прав людини, пострадянських суспільств зокрема. Важливою спробою змінити ситуацію і зробити внесок у вирішення проблем викладання філософії прав людини став міжнародний проект підвищення кваліфікації вузівських викладачів країн СНД і Східної Європи за напрямком «Філософія

прав людини»¹. Одним із результатів проекту є представлені нижче навчально-методичні матеріали з філософії прав людини — теоретичний вступ до проблематики (основний автор — С. Моїсеев), методологічні зауваження щодо природи, структури та змісту філософії прав людини як навчальної дисципліни та розгорнута програма курсу (основний автор — Н. Сатохіна), а також література, рекомендована для вивчення (основний автор — Ю. Разметаєва).

Вступ до навчального курсу

Поняття прав людини. Ідея Іммануїла Канта про те, що з людьми слід поводитись як із цілями, як із розумними істотами, що мають свої плани, бажання і потреби, а не тільки як із засобами для досягнення своїх цілей, поважати їх гідність, багато в чому стала підґрунтям для формування уявлень про права людини. Звичайно, у цих уявлень є й інші витoki — зокрема, ідеї природного права. Що таке права людини? Для того, щоб відповісти на це запитання, треба спочатку з'ясувати, що таке права взагалі та які види прав існують.

Відповісти на це питання нелегко, оскільки права — це досить широке поняття, що містить кілька різновидів. Права охоплюють вимоги, повноваження, свободи та імунітети. Права можуть визначатися як можливості, потреби, цінності, домагання чи надбання.

Більшістю прав нас наділяють різноманітні системи правил, від правил будь-якої гри до статутів організацій, але, можливо, найчастіше — законодавство. Дуже багато наших прав — це юридичні права, які ми отримуємо за законом. Однак не всі наші права є юридичними, або інституційними. Деякі права ми маємо, навіть якщо про них нічого не зазначено в законах або у правилах інститутів. Такі права можуть визначатися як природні та (або) моральні, як права людини.

Права людини визначаються різними авторами по-різному. Рональд Дворкін визначає права як «політичні козири в руках індивідів». На підставі прав індивіди можуть вимагати, щоб їм не перешкоджали отримати чи зробити щось, а також відшкодували шкоду у разі порушення таких вимог. Отфрід Ґоффе визначає їх як «суб'єктивні права, на володіння якими може претендувати кожна людина, незалежно від обставин». Тобто визнання цих прав за кожним відбувається без застосування критеріїв гідності й негідності, наявності чи відсутності певних ознак. Петро Рабінович розглядає права людини з точки зору потребового підходу як «певні можливості людини, які необхідні для задоволення потреб її існування та розвитку в конкретно-історичних умовах, об'єктивно визначаються досягнутим рівнем розвитку суспільства і забезпечені обов'язками

¹ Проект здійснювався у 2010–2013 рр. на базі юридичного факультету Львівського національного університету імені І. Франка під егідою та за фінансування з боку Програми підтримки вищої освіти (*Higher Education Support Program*) «Інституту відкритого суспільства». Керівники проекту — С. Моїсеев та Д. Кобринський, координатор проекту — Д. Гудима. Автори матеріалів висловлюють щире подяку тим учасникам Проекту, які брали активну участь в обговоренні структури і змісту навчального курсу, зокрема: С. Касаткіну, В. Бігуну, Д. Бочарову, Д. Вовку, О. Уваровій. Ми змогли написати цей текст також завдяки тим знанням, які отримали в ході занять, проведених лекторами проекту: А. Фоллесдалем (Норвегія), П. Бальцеровичем, С. Галковським, Я. Драусом, Я. Мокляком (Польща), Д. Дубровським, Б. Капустіним, М. Карповим, В. Малаховим, В. Малявіним, А. Ореховим (Росія), Б. Зупанчичем (Словенія), Е. Альтманом, К. Веллменом, М. Муром, Д. Таббсом, Х. Херд, Р. Шафер-Ландау (США), І. Жеребкіною, С. Максимовим, П. Рабіновичем, С. Рабіновичем, В. Сегедіним, С. Шевцовим (Україна).

інших суб'єктів». На думку Андрія Полякова, який використовує антрополого-комунікативний підхід, права людини являють собою «єдність легітимованих правових текстів, що охоплюють нормативну поведінку суб'єктів, які діють у власних інтересах, і забезпечені виконанням обов'язків іншими суб'єктами». Вдалою видається дефініція Джоела Фейнберга: «я буду визначати права людини як різновид особливо важливих моральних прав, якими в рівній мірі володіють всі людські істоти, безумовно і незмінно». Подібним чином визначає їх Кіт Веллмен: «Права людини — це індивідуальні моральні права, захисні заходи, необхідні проти звичайних і прямих загроз веденню мінімально гідного людського життя в сучасному суспільстві». Разом з тим, якщо ми робимо акцент не на додержавному характері прав людини, а на їх захисній функції, то їх розуміння зміщується в юридичний бік, тобто в напрямку позитивно визначених прав. Оскільки носії моральних прав можуть тільки апелювати до реалізації відповідних вимог, це змінює сам характер права. Воно просто модифікується в морально підтримані домагання і є «слабким» в тому сенсі, що йому не вистачає конститутивного для права легітимного примусу.

Права людини мають і правові, і моральні властивості. Концепція прав людини базується на кількох основних ідеях. По-перше, це ідея про те, що права людини є універсальними і вкрай необхідними. Універсальні вони тому, що захищають фундаментальні інтереси кожної людини. Украй необхідні — тому що ці інтереси життєво важливі для кожної людини. І правами вони є тому, що являють собою обґрунтовані, правомірні вимоги, які кожна людина може пред'являти державі і суспільству.

Що являють собою конкретно права людини? Відповідно до чинних міжнародних стандартів, держава повинна гарантувати три групи прав суб'єкта:

1. Права на незалежність від влади: свобода віри, свобода віросповідання і свобода совісті, право на особисту свободу, право на придбання і недоторканність приватної власності, свобода пересування територією держави, таємниця і недоторканність листування, свобода слова і свобода думки та об'єднання, право на недоторканність житла, свободу вибору професії і т. ін. Це «права свободи», «права громадянських свобод», «громадянські свободи і права».

2. Права на участь у владі — «політичні свободи і права» громадян: активне і пасивне виборче право, право брати участь в управлінні справами держави, право особисто звертатися до державних органів та органів місцевого самоврядування і т. ін.

3. Економічні, соціальні та культурні права. Вони є правами на соціальну допомогу з боку державної влади. Ця група прав характеризує правову державу новітнього періоду: право на освіту, свободу будь-якої творчої діяльності, право на інтелектуальну власність, право на вільне використання своїх здібностей і майна, право на соціальну безпеку і захист в умовах безробіття, право на сприятливе навколишнє середовище, право на охорону здоров'я та медичну допомогу, право на життя, гідне людини, і т. ін.

Зауважимо, що довгий час як права людини фігурували тільки права громадянські та політичні. Уявлення про економічні, соціальні і культурні права, так звані «права другого покоління», виникають пізніше, у XIX–XX ст., а реалізуються на практиці вони лише у XX ст. Прийняття ідеї «прав другого покоління» в західних країнах зустріло великий опір, і навіть зараз для багатьох західних мислителів характерне досить скептичне ставлення до соціально-економічних і

культурних прав. У будь-якому разі у західній традиції громадянським і політичним правам надається перевага. Наприклад, Джон Ролз у своєму основоположному маніфесті лібералізму ХХ ст. «Теорія справедливості» говорить про «лексичний пріоритет» громадянських і політичних прав і свобод, тобто жодні компроміси, обмеження їх в ім'я економічної ефективності і т. ін. неприпустимі.

Права людини і корисність. Ідея прав людини є протилежною теоріям утилітаризму. Права людини часто виступають противагою корисності. Можливо, більше користі буде, якщо вбити людину і використовувати її органи для порятунку п'яти людських життів. Але у неї є право на життя, і цим доводи про корисність виключаються. Якщо одна людина займається вивченням давньохетської мови, а інші — важливими медичними дослідженнями, утилітаризм зажадав би від першої людини (якщо вона може принести там якусь користь) залишити свої дослідження і приєднатися до медичного проекту (а якщо вона не захоче, то примусити її силою). Але якщо у людей є право мирно займатися своїми справами, які не завдають шкоди іншим, ставити свої цілі в житті і реалізовувати їх, то це неприпустимо. Права людини встановлюють деякі межі того, що суспільство може зробити зі мною, і того, що я можу вимагати від інших.

Чому ми всі маємо права людини? Часто постає питання про те, чому ці права належать всім людям рівною мірою? Чому не в першу чергу людям гідним? Виходить, що концепція прав людини вимагає від нас поводитись однаково і з гідними людьми, і з мерзотниками, і з серійними вбивцями? Як вказує Дж. Фейнберг, для того, щоб оцінити, наскільки революційною була ідея загальних і рівних прав людини, досить згадати, як виглядали європейські суспільства до її утвердження в житті після англійської та французької революцій. За феодалізму існували спадкові стани, кожний з яких мав свій правовий статус і свої особливі права та обов'язки. Отже, «права людини, як революційна ідея, асоціювалися з ідеєю суспільства одного статусу, де права високопоставлених і сильних обмежуються правами всіх людей, виведеними з їх "статусу" людських істот». Як зазначає Грегорі Властос, доктрина універсальних і рівних прав людини передбачає поняття універсальної та рівної цінності людей, і цим вона неминуче відрізняється від концепції достоїнств і заслуг, які у всіх різні. «Якщо я бачу чужинця, який тоне, — пише Г. Властос, — навряд чи я буду задавати собі питання щодо його морального характеру, перед тим, як прийти на допомогу... Мій обов'язок тут виникає по відношенню до людини, до будь-якої людини в такій ситуації, не до хорошої людини». Цей приклад показує, що ми надаємо цінність будь-якому людському життю, незалежно від якостей людини. Є багато інших прикладів такого роду: «Бути щирим, надійним, чесним, толерантним, ненав'язливим, скромним в моїх відносинах з людьми я повинен не тому, що вони заслужили високих або задовільних моральних оцінок, але просто тому, що вони — члени морального співтовариства... Наша моральність не передбачає можливості моральних покидьків або нижчих каст. Вона передбачає покарання, але воно здійснюється в рамках морального співтовариства і за його правилами. З цієї причини, наприклад, немає права бути жорстоким з жорстокою людиною. Її злочин проти морального закону не поставив її поза цим законом. Вона, як і раніше, захищена заборонаю жорстокості — так само як і добра людина... Навіть смертна кара не є винятком. Те, що людина засуджена на смерть, не дає їй тюремникам права бити її або гідним громадянам — лінчувати її» (Дж. Фейнберг).

Права людини і незахідні суспільства. Ідея і практика прав людини виникли на Заході, і в основу їх покладені західні цінності. Тому перспективи прийняття їх іншими суспільствами та культурами є дискусійними і викликають великий сумнів у багатьох авторів. Іноді стверджують, що права людини глибоко чужі всім незахідним цивілізаціям. Відповідно, спроби впровадити їх там є проявами культурного імперіалізму Заходу, який руйнує незахідні суспільства. Так стверджують навіть деякі західні автори, прихильники філософії комунітаризму (наприклад, Чарльз Тейлор). Вони дотримуються ідеї культурної специфічності розуміння справедливості і прав людини і, відповідно, відсутності підстав для універсального стандарту прав людини та універсального міжнародного режиму прав людини. Оскільки кожна спільнота сама визначає, що є благо, і благо має пріоритет над правом, «універсальні права людини» насправді є вираженням лише західних цінностей, які не повинні нав'язуватися іншим суспільствам. Звідси підтримка комунітаристами суверенітету національних держав, критика «гуманітарних інтервенцій» та інших вторгнень ззовні, а іноді навіть заборона критики інших культур. Міжнародні організації повинні лише координувати комунікацію між державами щодо прав людини, але розуміння і реалізація їх залишаються справою окремих суспільств.

Особливі побоювання щодо прав людини висловлюють представники тих суспільств і культур, де високо цінуються солідарність і колективізм. Побоювання тут полягають у тому, що глибоко індивідуалістична за своєю сутністю ідея прав людини ці традиційні цінності зруйнує. У цьому дусі висловлювалися багато керівників країн Східної Азії, яким, як вважається, притаманні саме колективістські цінності. Вони нерідко стверджували, що права людини «культурно специфічні (релятивні)». Права виникають у певному соціальному, економічному і культурному контексті. Ті умови, які сприяли інституціоналізації прав людини на Заході, відсутні в Азії. Наприклад, у присвяченій проблемі прав людини китайській «Білій книзі» 1991 р. було заявлено¹, що «завдяки величезним відмінностям в історичному минулому, соціальних системах, культурній традиції та економічному розвитку, країни різняться у своєму розумінні і практиці прав людини». У Бангкокській урядовій декларації, схваленій в 1993 р. на азіатській підготовчій нараді до Віденської всесвітньої конференції з прав людини, зазначалося, що «права людини повинні розглядатися в контексті динамічного і такого, що розвивається, процесу міжнародного законодавства, враховуючи важливість національних і регіональних особливостей та різних історичних, культурних і релігійних традицій».

По-друге, декларується, що важливість спільноти в азіатській культурі, та перевага, яка надається їй перед індивідом, несумісна з перевагою особистості перед суспільством, на якій заснована західна ідея прав людини. Взаємовідносини особистості і суспільства становлять ключову відмінність азіатських і західних цінностей. Офіційна декларація уряду Сінгапуру під назвою «Спільні цінності» (1991) констатувала, що «акцент на співтоваристві є ключовою цінністю для виживання Сінгапуру». Права людини і правова держава, згідно з «азіатською» точкою зору, є індивідуалістичними за природою і тому руйнівними для соці-

¹ Далі формулювання офіційних документів східноазійських країн цитуються за: Моїсєєв С. «Азиатские ценности» и права человека: некоторые теоретические аспекты дискуссии [Електронний ресурс] / С. Моїсєєв. — Режим доступу : <http://www.philology.ru/marginalia/moissev2.htm>.

альних механізмів Азії. Зростання кількості насильницьких злочинів, безпритульності, розлучень та наркоманії наводиться як свідчення того, що західний індивідуалізм (особливо в його американській версії) зазнав краху.

По-третє, оголошується, що азіатські суспільства ставлять соціальні й економічні права і «право на економічний розвиток» вище за політичні і громадянські прав індивідів. У китайській «Білій книзі» 1991 р. стверджувалося, що «наїстися досхочу і тепло одягнутися — фундаментальні вимоги китайського народу, який довго страждав від холоду і голоду». З цієї точки зору, політичні і громадянські права не мають сенсу для бідних і неписьменних мас; такі права нічого не варті в умовах нужденності і нестабільності. Наприклад, право робітників створювати незалежні профспілки не є настільки нагальним, як стабільність та ефективне виробництво. Тут неявно мається на увазі те, що, як тільки базові потреби людей будуть задоволені — вони будуть нагодовані, одягнені і отримають освіту, а соціальний порядок буде стабільним, можна буде дозволити їм розкіш політичних і громадянських прав. До цього часу економічний розвиток буде більш успішним, якщо керівництво збереже можливість обмежувати ці права в ім'я політичної стабільності.

І по-четверте, йдеться про те, що права людини — внутрішня справа кожної країни, в яку не повинні втручатися інші держави або міжнародні організації. У китайській «Білій книзі» 1991 р. було заявлено, що «питання про права людини є суверенною справою кожної країни». У 1995 р. влада Китаю підтвердила свою незгоду з «гегемоністськими актами деяких держав, що використовують подвійні стандарти для прав людини інших країн... і нав'язують власну модель іншим, або втручаються у внутрішні справи інших держав, використовуючи «права людини» як привід. Спроби Заходу застосовувати універсальні стандарти прав людини до країн, що розвиваються, на думку прихильників «азіатських цінностей», є прикриттям культурного імперіалізму і спробами завадити їхньому розвитку.

Подібна точка зору висловлюється також низкою російських авторів і суспільно-політичних сил, зокрема, представниками Російської православної церкви.

Прихильники прав людини як на Заході, так і на Сході, піддали ці твердження критиці. Дійсно, «виник на Заході» ще не означає «неприйнятний для Сходу». Те, що багато мешканців Заходу з ентузіазмом опановують східні духовні вчення, показує, що взаємопроникнення і засвоєння досягнень інших цивілізацій цілком можливе. Права людини захищають фундаментальні інтереси людей, які повинні знаходити відображення в цінностях всіх суспільств (наприклад, право на життя). Права захищають людину від держави. Вони також здатні бути об'єднуючою суспільною силою, засобом подолання конфліктів на рівні відносин між окремими індивідами, їх групами та державою. Насамкінець, права людини можуть виступати як підстави порозуміння різних культур, оскільки вони наділяють кожного суб'єкта комунікації заздалегідь відомими характеристиками носія певного переліку загально визнаних прав.

Принцип прав людини, як пише Джек Донеллі, базується на ідеї, що люди напевно краще за будь-кого іншого здатні, і в будь-якому випадку мають право, обирати для себе гарне життя. Якщо азіати цінують сім'ю більше, ніж самих себе, вони здійснюватимуть особисті права, пам'ятаючи про значення сім'ї. Якщо вони цінують гармонію і порядок більше, ніж свободу, вони будуть здій-

снювати свої громадянські свободи гармонійно й організовано. Такий вибір слід поважати. Але лише доти, доки залишається можливість вибору.

Права втілюють цінності, що вважаються загальнолюдськими, перш за все, свободу, рівність, справедливість. Деякі автори намагаються продемонструвати, що між західними і східними цінностями відсутня така вже велика різниця. Багато з названих вище азійських цінностей, таких як працьовитість, дисципліна, освіта, сім'я і спільнота є також цінностями, властивими і Заходу (пор., наприклад, з протестантською етикою). Зміцнення їх входить до програм політичних партій західних країн (насамперед консервативних). Існують дослідження, які намагаються продемонструвати, що в культурах країн Азії є всі підстави для прийняття та підтримки цінностей індивідуалізму, свободи, демократії та прав людини в універсальному (західному) розумінні. Демократія та права людини мають своє коріння і в незахідних культурах та можуть успішно функціонувати в азійських країнах. Прикладом цьому є Індія, Японія, Тайвань і Південна Корея. Права людини універсальні в силу універсальності фундаментальних людських інтересів, забезпечення яких вони гарантують. Таких, наприклад, як можливість не зазнавати фізичного насильства. У якій би культурі людина не жила, тортури від цього не стають менш болісними. Страждання не релятивне — цього не враховують деякі релятивісти.

Чи означає це, що вимоги особливого режиму прав людини і твердження про культурну специфічність цих прав повністю необґрунтовані? Ні, не означає. Універсальність прав і культурна специфічність їх реалізації сумісні. Здається, що тільки найбільш поверхові та прямолінійні прихильники універсальних прав людини можуть не бачити того, що при їх реалізації необхідно враховувати історичний і культурний контекст. Як приклад, можна згадати, що право на свободу слова допускає проведення демонстрації нацистів із фашистською символікою в США, де фашисти завжди були не більше ніж маргінальною групою. Але така ж їх хода в Європі єврейськими кварталами є абсолютно неприпустимою. Деякі «помірковані» східноазійські комунітаристи справедливо вказують на те, що:

1) культурні чинники можуть впливати на пріоритетність прав, зокрема, у разі їх конфлікту або вирішення питання про те, на імплементацію яких прав у першу чергу витратити обмежені ресурси (мешканці США будуть більш схильні пожертвувати соціальним або економічним правом у разі його конфлікту з правом громадянським або політичним, а китайці схильні вчинити навпаки. Східноазійські суспільства з їх конфуціанським спадком, високо цінують освіту, що пояснює їх великі витрати на реалізацію права на освіту порівняно із суспільствами, близькими за рівнем соціально-економічного розвитку);

2) культурні чинники можуть впливати на обґрунтування прав. Це обґрунтування буде кращим, якщо апелюватиме не до абстрактного позаісторичного універсалізму, а до конкретних прикладів і аргументативних стратегій, що застосовуються у «місцевих» морально-політичних дебатах. Наприклад, у Східній Азії така аргументація часто апелює до цінності спільноти, і одним із доводів прихильників демократичних прав у Сінгапурі є те, що вони сприятимуть зміцненню сім'ї та держави;

3) культурні фактори можуть створити моральні підстави для інших, відмінних від західних, політичних практик та інститутів, спрямованих на реалізацію тих чи інших прав (особливі закони або заходи практичної політики, спря-

мовані на підтримку турботи дітей про старих батьків, що вважається вкрай важливим обов'язком у конфуціанських суспільствах, пропозиції щодо створення спеціальних законодавчих або контрольних інститутів, що базуються на східно-азіатських традиціях).

Амітаї Етционі спробував сформулювати модифіковану версію комунітаризму, що отримала назву «неокомунітаризму» або «чутливого комунітаризму» (*responsive communitarianism*). Своїми adeptами неокомунітаризм мислиться як синтез комунітаризму та лібералізму. Головною його ідеєю є необхідність компромісу, знаходження балансу між автономією та індивідуальними правами, з одного боку, і загальним благом — з другого. Будучи конкуруючими моральними принципами, і те, і інше є ключовою цінністю і нормативною підставою суспільства, та жоден з цих елементів не повинен домінувати над іншим. Реальні суспільства можуть відхилитися у бік або концентрації на загальному блазі та недостатньої уваги до захисту прав, або навпаки. Так, на думку А. Етционі, японське суспільство сильно схильне до реалізації загального блага і недостатньо захищає права жінок, етнічних меншин та інвалідів, а Сполучені Штати надають надмірне значення індивідуальним правам. Потрібно прагнути «зрушувати» такі суспільства ближче до центру. Прикладом найкращої реалізації на практиці турботи як про права, так і про загальне благо, є скандинавські країни. Неокомунітаристи розробляють теоретичні принципи і заходи практичної політики, спрямовані на знаходження балансу прав і загального блага, там, де між ними існують конфлікти, або шляхів їх взаємного доповнення. Така теоретична позиція видається досить переконливою. До того ж, конфлікти тлумачення, відсутність повсюдного і однакового втілення конкретних прав не суперечать універсальності прав людини як загальної ідеї та можливого майбутнього.

Філософія прав людини як спосіб існування прав людини. Артур Кауфман відзначає, що людина розвивається не так, як інші живі істоти, які суто об'єктивно перебувають у часі, але людина має бути, «вона має завдання: здійснити себе у часі і з часу, щоб стати тим, що як можливість є в ній... Історія є тим виміром, у якому вона повинна прийти до своєї сутності». На думку А. Кауфмана, спосіб буття людей відповідає способу буття речей, заснованих у людському бутті. Тому право є історичним в аналогічному людині сенсі: воно має постійно здійснюватись, щоб прийти до самого себе. Мислитель підкреслює, що не існує готового права, але у всі часи відбувається його становлення. І в цьому сенсі права людини виявляються не зведенням правил або принципів; відбуваючись у правовідносинах, вони завжди є динамічними та процесуальними, перебуваючи таким чином у постійному становленні та реінтерпретації. Тому невсучаючі дебати навколо прав людини так, мабуть, ніколи і не вщухнуть, не тільки і не стільки під впливом політичних факторів, а в силу самої природи цього феномену, зокрема відкритості прав людини як наслідку відкритості людини як такої.

Так, з одного боку, права людини завжди претендують на універсальність, а з другого — «все ж залишається підозра, що вони — усього лиш плід культурної історії Заходу з її релігійними війнами і кропітким та таким, що ніколи не припиняється, навчанням толерантності» (Поль Рікьор). Водночас саме у таких дискусіях і відтворюється правова реальність. Цей перманентно відтворюваний світ права ґрунтується на ідеї належного, яка й вимагає дискурсу, на протигагу світу природи, який тотожний самому собі, і в якому людина не залучена до постійного обміну думками. Позбавлення ж людини можливості вільної кому-

нікації редукує її досвід до задоволення біологічних потреб. Поза світом права людині залишається лише війна за існування, в якій одна соціальна спільнота протиставляє себе іншій за принципом «друг» — «ворог». Таким чином, із спільності народів, яка долає «природний стан» (війни) між державами, ми потрапляємо у сферу реалполітики з її орієнтацією на власні прагматичні інтереси, яка не залишає місця ані універсалістській ідеї, ані правам окремих спільнот. Відповідно, права людини залишаються такими лише доти, доки вони є предметом дискусії; коли ж вони перетворюються на теоретичну догму, вони позбавляються своєї власне правової сутності, і дійсно заслуговують на характеристики культу (Майкл Ігнат'єфф) або нового фундаменталізму (Славою Жижек), якщо останній, слідом за Юргеном Габермасом, розуміти як духовну установку, що наполягає на політичній реалізації власних переконань навіть в тому випадку, коли вони не сприймаються як загальні, ігноруючи таким чином епістемологічну ситуацію світоглядного плюралізму в суспільстві. Перефразуючи Роберта Алексі¹, можна сказати, що існування прав людини полягає в їх обговоренні, і ні в чому іншому. І в цьому сенсі філософія прав людини постає як спосіб їх існування і відтворення, безперервна динаміка конституювання прав, що не даються раз і назавжди, а мусять переформулюватися і переустановлюватися. Таким чином, можна погодитись з Євгеном Булігіним, який стверджує, що права людини не є даностями, а являють собою «тендітне і тому особливо цінне досягнення людства», з тією тільки різницею, що прихильник жорсткого позитивізму Є. Булігін акцентує увагу на ролі законодавця в інституюванні прав людини, тоді як для нас цікавішим є момент конституювання прав у дискурсі.

Філософія прав людини як навчальна дисципліна. Отже, чи можливе викладання прав людини, і якщо так, то в якій формі воно може бути здійснене? Це питання тільки на перший погляд видається риторичним, насправді ж потребує відповіді і має виключно практичне значення. Адже, наприклад, в Україні подібних курсів у юридичних вищих навчальних закладах майже не існує, як і не існує жодного комплексного видання українською мовою, присвяченого філософії прав людини, окрім однойменної ґрунтовної збірки сучасних філософів за редакцією Штефана Госепата та Георга Ломанна, яка знайомить українського читача з досягненнями сучасної світової філософії прав людини і становить радше приємний виняток.

Вочевидь, у силу своєї рефлексивності, філософія посідає особливе місце у навчальному процесі, адже не становить систему знань, яку можна було б передати іншим і таким чином навчити їх. Тому і осмислення прав людини виявляється можливим як досвід не пізнання (аналогічний пізнанню у природничих науках), а розуміння (спрямований на контекстуальне дискурсивне обговорення цінностей), тобто досвід у власному сенсі слова, який є чимось більшим, ніж пізнання. Цікавим у цьому контексті видається поняття «наставництва» у Річарда Рорті, яким він позначає неklasичний спосіб філософствування, що має справу з аномальним дискурсом, коли конвенції втрачають сенс. У свою чергу, з огляду на унікальність правових ситуацій, в яких і розкривається смисл прав людини, праволюдний дискурс постає саме як дискурс аномальний, а дійсно правова освіта виявляється тільки й можливою у формі наставництва як

¹ Р. Алексі зазначає: «Існування прав людини полягає в їх обґрунтованості, і ні в чому іншому».

спільного віднаходження правових смислів. Ґрунтовані у людській свободі, права людини не можуть бути нав'язані авторитарно, їх можна тільки вільно обрати. Освіта ж тут виявляється способом буття і пізнання водночас (одночасної реалізації прав та їх осмислення), а єдиною можливою її формою виявляється відкрита і вільна дискусія щодо прав людини.

Орієнтовна програма навчального курсу

Тема 1. ФІЛОСОФСЬКИЙ СЕНС І ОБҐРУНТУВАННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ

1.1. Феномен прав людини. Права людини як вид прав. Негативні свободи («*status negativus*»), позитивні права участі («*status activus*») і соціальні права («*status positivus*»). Ліберальний і соціалістичний підходи до розуміння феномену прав людини. Права людини як моральні права або як юридичні права. Природні і позитивні права. Природні права і права людини. Поняття і ознаки прав людини. Структура прав людини. Носії, адресати і зміст прав людини. Типи прав людини: вимоги, свободи, повноваження, імунітети (В. Гофельд). Права людини і права громадянина. Права і обов'язки як два модуси права. «Вродженість», «священність» і «невідчужуваність» прав людини.

1.2. Обґрунтування ідеї прав людини. Існування прав людини: теоретичне і практичне значення питання. Чи можливе обґрунтування прав людини: скептичний і нескептичний підходи. Скепсис щодо існування прав людини (І. Бентам, А. Макінтайр). Підходи до обґрунтування прав людини: абсолютне обґрунтування (К.-О. Апель, А. Гевірт, О. Ґоффе) та відносне обґрунтування (Дж. Ролз, Ю. Габермас, Р. Алексі). Антропологічна основа прав людини: людська гідність, біологічна природа, автономія особистості, раціональність? Обґрунтування прав людини з позицій максимальної і мінімальної антропології. Права людини як взаємне забезпечення дієздатності. Моральний підхід до обґрунтування прав людини через «трансцендентальний обмін» (О. Ґоффе). Права людини як основа права. Суверенітет народу і права людини як принципи легітимації правопорядку (Ю. Габермас). Релігійний, соціо-біологічний, інтуїтивістський, консенсусний, інструментальний, культурний підходи до обґрунтування прав людини. Експлікативно-екзистенціальне обґрунтування прав людини (Р. Алексі). Чи потрібне обґрунтування прав людини: прогресивний і регресивний маршрут думки (П. Рікьор).

Тема 2. СВОБОДА, РІВНІСТЬ, СПРАВЕДЛИВІСТЬ ТА ПРАВА ЛЮДИНИ

2.1. Свобода людини та її межі. Свобода як цінність. Свобода зовнішня і внутрішня. Фактична і юридична свобода. Свобода позитивна і негативна (І. Берлін). Людина як свобода. Свобода як умова можливості і причина необхідності прав людини. Суб'єктивне право і його межі: класичний лібералізм (принцип шкоди), патерналізм і юридичний моралізм. Фундаментальне право на свободу і похідне право бути вільним від неправомірно мотивованого законодавства. Застосування базового права на свободу. Чи існує абсолютна свобода? Чи існують абсолютні права? Межі свободи і межі прав людини. Конфлікти прав і способи їх вирішення.

2.2. Ідея рівності. Рівність як основа прав людини. Уявлення про рівність у різні історичні періоди. Теорії рівності і обґрунтування нерівності. Поняття можливості в концепції рівності. Егалітаризм і дистрибутивна рівність (Дж. Раз). Ідея моральної рівності. Ліберальна рівність. Рівність і необхідні відмінності. Рівність як базова цінність (Р. Дворкін). Соціальні і природні нерівності. Рівність юридична. Рівність формальна (рівність можливостей) і фактична (рівність результатів). Принципи диференціації і позитивної дискримінації. Свобода і рівність: конфлікт або компроміс? Економічна нерівність і нерівність статусів (У. Кімліка) у світлі концепції прав людини.

2.3. Справедливість і права людини. Справедливість як цінність. Права людини як основа справедливості. Свобода і справедливість. Справедливість і рівність. Справедливість і солідарність. Справедливість в умовах плюралізму: толерантність. Ідея глобальної справедливості.

Тема 3. ГЕНЕЗИС ІДЕЇ ПРАВ ЛЮДИНИ

Міжкультурна схожість: ідея людської гідності і боротьби проти несправедливого панування як передісторія ідеї прав людини. Роль християнства у формуванні концепції прав людини. Права людини в ісламі. Права людини в буддизмі. Права людини в конфуціанстві.

Утвердження ідеї людської гідності в епоху Середньовіччя і Ренесансу.

Права людини в контексті юридичного світогляду Нового часу. Концепція прав людини у традиції природного права (Г. Гроцій, Т. Гоббс, Дж. Локк, Б. Спіноза, Ж.-Ж. Руссо, Ш. Монтеск'є, Т. Пейн). Концепція «суспільного договору» і права людини. Ідея автономії особистості і моральне обґрунтування прав людини. Моральна філософія Канта як важлива стадія формування ліберального підходу до прав людини. Деонтологічні та консеквенціалістські теорії прав людини. Ранні критики прав людини.

Основні підходи до прав в західній моральній, правовій і політичній філософії ХХ ст. Ю. Габермас, Г. Л. А. Гарт, Р. Дворкін, Р. Нозік, Дж. Раз, Дж. Ролз, Дж. Фейнберг, Дж. Фінніс, Лон Л. Фуллер про права.

Ідея прав людини у вітчизняній інтелектуальній традиції. С. Дністрянський, М. Драгоманов, Б. Кістяківський, П. Новгородцев, В. Соловійов, І. Франко, П. Юркевич про права.

Законодавче закріплення прав людини у міжнародно-правових актах та законодавстві окремих країн.

Теорія поколінь прав людини. Сучасний каталог прав людини.

Тема 4. СУЧАСНИЙ ДИСКУРС ПРАВ ЛЮДИНИ

4.1. Філософія прав людини у ХХІ столітті. Основні підходи до обґрунтування прав людини і розуміння їх змісту у працях сучасних провідних теоретиків прав людини. Основні проблеми сучасної філософії прав людини.

4.2. Критика теорії і практики прав людини. Методологічне значення діалогу морального універсалізму і морального релятивізму для інтерпретації ідеї прав людини. Чому відбувається знецінення прав людини і чи можливо його зупинити? Причини скепсису відносно прав людини. Позитивістська інтерпретація прав людини (Г. Л. А. Гарт, Дж. Раз, Є. Булігін). «Ліва» критика прав людини: марксизм (С. Жижек), реформістський соціалізм (Т. Маршалл), анти-

колоніалізм (Ф. Фанон). Права людини як фікція, заснована на фікції рівності. Критика прав людини як критика капіталізму. Несвобода вибору. Критика прав людини «справа»: комунітаризм (Ч. Тейлор, А. Макінтайр). Співвідношення права і блага. Критика прав людини як критика ліберального індивідуалізму. Феміністська критика прав людини (С. Бенхабіб). Постфемінізм. Мультикультуралізм як факт культурної різноманітності, як дискурс і як альтернатива ліберальному егалітаризму (Б. Парек, О. Радтке). Екологістська критика прав людини: від енвіронменталізму до радикального екологізму як антигуманістичної теорії. Права людини vs права природи (Г. Йонас). Незахідні підходи до прав людини. Регіональні декларації прав людини. «Азіатські цінності» і права людини. Ісламський підхід до прав людини. Права людини в політичній культурі Індії. Критика незахідних концепцій прав людини.

4.3. Проблема колективних прав людини. Права людини: колективні чи індивідуальні? Права «третього покоління» і відповідальність світової спільноти. Меншини в теорії і практиці прав людини. Поняття «дискримінації». Феномен рабства. Поняття «расизму». Неорасизм. Сучасна критика расизму (Ж. Бодрійяр, М. Фуко, У. Еко). Виникнення ідеї колективних прав як реакція на геноцид і масову дискримінацію за расовою, етнічною, конфесійною, статевую та іншими ознаками. Закріплення ідеї особливих прав групи на захист своїх інтересів і реалізацію специфічних прав. Групи з особливими правами. Критика групових прав: дискусія між «ліберальними індивідуалістами» і «ліберальними культуралістами» (В. Кімліка, Дж. Валдрон). Академічні, громадські і політичні дебати щодо мультикультуралізму. Історична пам'ять і права людини. Пам'ять і забуття. Толерантність, визнання, справедливість, розуміння, взаєморозуміння, примирення і досвід прощення в контексті порушень колективних прав людини у ХХ–ХХІ ст.ст.

4.4. Права людини і права дитини. Чи існують права дитини? Права людини і права дитини. Феномен дитинства в історії людства і його осмислення. «Виникнення» і «зникнення» дитинства (Н. Постман). Персоналістська і постмодерністська парадигми прав дитини. Сучасні дискусії щодо прав дитини: проблема ювенальної юстиції.

4.5. Сучасні дебати щодо окремих видів прав та їх класифікації. Право на життя і право на смерть. Постгуманізм і біоетика. Соматичні права як вид особистих прав людини і етико-юридична проблема. Право розпоряджатися власним тілом. Репродуктивні права. Інститут сурогатного материнства в контексті прав людини.

Екологічна загроза і право на безпечне довкілля.

Проблема соціально-економічних прав. Соціально-економічні vs фундаментальні права людини. Ліберальні права як вид прав людини. Ліберальна і соціалістична перспективи у розвитку прав людини.

Сучасна проблематика політичних прав. Громадянські і політичні права. Права людини vs публічні (державні) інтереси. Право на повстання і опір гнобленню.

Свобода слова. Мовне насильство. Мова ворожнечі. Сучасні проблеми свободи совісті та віросповідання. Релігійна рівність. Свобода віросповідання і свобода слова. Критика релігії та образа релігійних почуттів. Право на атеїстичну пропаганду. Права людини в інтернет-просторі. Права людини і проблематика інтелектуальної власності. Сучасна критика концепції авторських прав.

4.6. Права людини у світі, що глобалізується. Методологічне значення універсалізму і контекстуалізму для осмислення феномену прав людини. Право на іншість. Культурні розбіжності, реальні чи уявні. Етнотика і універсалістська макротика: протиріччя чи доповнюваність? (К.-О. Апель) Культуралізація політики. Принцип толерантності і його критика. Права людини та інститут громадянства. Національні режими прав людини. Права мігрантів і корінного населення в контексті стандартів прав людини. Міжнародне право прав людини: основні стандарти та інститути, проблеми їх ефективності. Права людини і легітимність міжнародних інститутів. Чи є права людини інструментом нового колоніалізму? Права людини і світова бідність. Права людини і демографія. Дискусія про глобальну справедливість. Право на розвиток. Права людини як моральні вимоги до глобальних інституцій (Т. Порте).

Тема 5. НАСИЛЬСТВО І ПРАВА ЛЮДИНИ (ПОРУШЕННЯ І ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ)

Теорії насильства та ідея ненасильства. Насильство і права людини. Насильство суб'єктивне і об'єктивне. Поняття «надзвичайного стану» в західній політичній філософії і права людини (В. Беньямін, К. Шмітт, Дж. Агамбен).

Поняття і класифікація порушень прав людини у сучасному світі. Головні причини порушень прав людини. Моральна, політична, кримінальна і метафізична відповідальність за порушення прав людини: підстави, умови, мета, суб'єкт і адресат (К. Ясперс). Дотримання прав людини у збройних конфліктах. Міжнародне гуманітарне право. Міжнародні трибунали і проблема їх легітимності.

Юридичний і неюридичний захист прав людини. Національні і міжнародні механізми захисту прав людини і проблема їх легітимності. Основні соціальні форми і стратегії неюридичного захисту прав. Радикальні форми захисту прав. Чи можна захистити права людини шляхом насильства? Права людини, тероризм і проблема тортур. Проблема миротворчості. Гуманітарна інтервенція: умови легітимності та межі.

Тема 6. ФУТУРОЛОГІЯ ПРАВ ЛЮДИНИ

Чи можлива альтернатива правам людини: футурологічний етюд. Права людини і релігія у постсекуляризованому світі: альтернатива або синтез? Науково-технічний прогрес і перспектива розширення кола суб'єктів прав. Трансгуманізм і права людини: етичні та юридичні аспекти трансформації людини. Проблема клонування в контексті прав людини. Права людини в умовах можливої глобальної катастрофи. Каталог прав людини в контексті глобальних загроз: розширення або звуження? Феномен колонізації життєвого світу правом і права людини: подальша юридизація або деюридизація? (Ю. Габермас) Тривожні інтуїції в мистецтві. Антиутопічний образ прав людини.

РЕКОМЕНДОВАНІ ДЖЕРЕЛА:

1. Агамбен Дж. Homo Sacer. Суверенная власть и голая жизнь / Дж. Агамбен. — М., 2011. — 256 с.; Homo Sacer. Чрезвычайное положение. — М., 2011. — 148 с.; Homo Sacer. Что остается после Освенцима: архив и свидетель. — М., 2012. — 192 с.

2. *Алексі Р.* Існування прав людини / Р. Алексі // Право України. — 2011. — № 8. — С. 121–130.
3. *Антропологія права: філософський та юридичний виміри* : статті учасників міжнародних круглих столів. — Львів, 2006. — 320 с.; 2007. — 340 с.; 2008. — 344 с.; 2009. — 440 с.; 2010. — 696 с.; 2011. — 572 с.; 2012. — 612 с.; 2013. — 596 с.; 2014. — 332 с.
4. *Апель К.-О.* Етноетика та універсалістська макроетика: суперечність чи доповнювальність / К.-О. Апель // Комунікативна практична філософія. — К., 1999. — С. 355–371.
5. *Арендт Х.* Истоки тоталитаризма / Х. Арендт. — М., 1996. — 672 с.
6. *Бачинин В. А.* Морально-правовая философия / В. А. Бачинин. — Х., 2000. — 208 с.
7. *Бенхабیب С.* Притязання культури. Равенство и разнообразие в глобальную эру / С. Бенхабیب. — М., 2003. — 350 с.
8. *Берлин И.* Два понимания свободы / И. Берлин // Философия свободы. Европа. — М., 2011. — С. 122–185.
9. *Бенуа Ален де.* По ту сторону прав человека. В защиту свобод / А. де Бенуа. — М., 2015. — 144 с.
10. *Беньямін В.* Щодо критики насильства: статті та есеї / В. Беньямін. — К., 2012. — 312 с.
11. *Бигун В. С.* Человек в праве: кинематографический образ прав человека (философско-правовой очерк и фильмография). Учебное пособие для чтения и просмотра фильмов; материал для дискурса / В. С. Бигун. — Страсбург, Киев, 2011. — 40 с.
12. *Булыгин Е.* К проблеме обоснования прав человека / Е. Булыгин // Проблемы философии права. — 2006–2007. — Т. IV–V. — С. 149–152.
13. *Глухарева Л. И.* Права человека в современном мире (социально-философские основы и государственно-правовое регулирование) / Л. И. Глухарева. — М., 2003. — 304 с.
14. *Гоббс Т.* Сочинения : в 2 т. Т. 2 / Т. Гоббс. — М., 1991. — 731 с.
15. *Гроций Г.* О праве войны и мира: три книги, в которых объединяются естественное право и право народов, а также принципы публичного права / Г. Гроций. — М., 1994. — 867 с.
16. *Гудима Д. А.* Права людини: антрополого-методологічні засади дослідження / Д. А. Гудима. — Львів, 2009. — 292 с.
17. *Дворкін Р.* Серйозний погляд на права / Р. Дворкін. — К., 2000. — 519 с.
18. *Донеллі Дж.* Права людини у міжнародній політиці / Дж. Донеллі. — Л., 2004. — 280 с.
19. *Жижек С.* О насилии / С. Жижек. — М., 2010. — 184 с.
20. *Жижек С.* Против прав человека / С. Жижек [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://fmbooks.wordpress.com/2010/08/19/zizek/>.
21. *Йонас Х.* Принцип ответственности. Опыт этики для технологической цивилизации / Х. Йонас. — М., 2004. — 480 с.
22. *Кант И.* Сочинения : в 8 т. Т. 7 / И. Кант. — М., 1994. — 495 с.
23. *Кимлічка В.* Лібералізм і права меншин / В. Кимлічка. — Х., 2001. — 176 с.
24. *Ковлер А. И.* Антропология права : учеб. для вузов / А. И. Ковлер. — М., 2002. — 467 с.
25. *Лібералізм: Антологія.* — К., 2009. — 1128 с.
26. *Локк Дж.* Избранные философские произведения : в 2 т. — Т. 2 / Дж. Локк. — М., 1960. — 532 с.
27. *Макинтайр А.* После добродетели: Исследования теории морали / А. Макинтайр. — М. ; Екатеринбург, 2000. — 384 с.

28. Максимов С. И. Правовая реальность: опыт философского осмысления / С. И. Максимов. — Харьков, 2002. — 328 с.
29. Милль Дж. С. О свободе / Дж. Милль // Антология мировой либеральной мысли (I половины XX века). — М., 2000. — С. 288–392.
30. Моисеев С. В. Философия прав человека : учебно-методическое пособие / С. В. Моисеев, Н. И. Сатохина, Ю. С. Разметаева. — Львов, 2014. — 36 с.
31. Нерсесянц В. С. Философия права / В. С. Нерсесянц. — М., 2001. — 256 с.
32. Нозик Р. Анархия, государство и утопия / Р. Нозик. — М., 2008. — 424 с.
33. Пейн Т. Права людини / Т. Пейн. — Львів, 2000. — 288 с.
34. Права человека и процессы глобализации современного мира / Бринчук М. М., Воронина Н. А., Карташкин В. А. и др. — М., 2005. — 463 с.
35. Погребняк С. П. Сопротивление угнетению. Восстание. Революция (теоретико-правовой анализ в свете доктрины прав человека) / С. П. Погребняк, Е. А. Уварова // Право і громадянське суспільство. — 2013 — № 2. — С. 4–61.
36. Права і свободи людини і громадянина : бібліографія / за ред. П. М. Рабіновича. — Ч. I. — Львів, 2006. — 224 с.
37. Права людини : матеріали до бібліографії / за ред. П. М. Рабіновича. — Ч. II. — Львів, 2011. — 444 с.
38. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навч. посіб. / П. М. Рабінович — Львів, 2008. — 224 с.
39. Рабінович П. М. Права людини і громадянина / П. М. Рабінович, М. І. Хавронюк. — К., 2004. — 464 с.
40. Разметаева Ю. С. Права людини як фундаментальна цінність громадянського суспільства / Ю. С. Разметаева. — Х., 2013. — 196 с.
41. Рікер П. Право і справедливість / П. Рікер. — К., 2002. — 216 с.
42. Ролз Дж. Право народів (лекція) / Дж. Ролз // Вопр. філософії. — 2006. — № 9. — С. 79–105.
43. Ролз Дж. Теорія справедливості / Дж. Ролз. — К., 2001. — 822 с.
44. Рулан Н. Юридическая антропология : учеб. для вузов / Н. Рулан. — М., 2000. — 310 с.
45. Сэндел М. Справедливость. Как поступать правильно? / М. Сэндел. — М., 2013. — 352 с.
46. Тейлор Ч. Мультикультуралізм і «Політика визнання» / Ч. Тейлор. — К., 2004. — 172 с.
47. Філософія права і загальна теорія права : наук. журн. — К., 2012–2014.
48. Філософія прав людини / за ред. Ш. Госепата та Г. Ломанна. — К., 2008. — 320 с.
49. Філософія права : підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, С. І. Максимов та ін. ; за ред. О. Г. Данильяна. — Х., 2009. — 208 с.
50. Финнис Дж. Естественное право и естественные права / Дж. Финнис. — М., 2012. — 554 с.
51. Фуллер Л. Мораль права / Л. Фуллер. — Киев, 1999. — 232 с.
52. Хабермас Ю. Будущее человеческой природы. На пути к либеральной евгенике / Ю. Хабермас. — М., 2002. — 144 с.
53. Хабермас Ю. Вовлечение другого. Очерки политической теории / Ю. Хабермас. — СПб., 2001. — 417 с.
54. Хабермас Ю. Концепт человеческого достоинства и реалистическая утопия прав человека / Ю. Хабермас // Вопросы философии. — 2012. — № 2. — С. 66–80.
55. Хайек Ф. А. Общество свободных / Ф. А. Хайек. — Лондон, 1990. — 259 с.
56. Харт Г. Л. А. Существуют ли естественные права / Г. Л. А. Харт [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://kant.narod.ru/hart.htm>.
57. Хеффе О. Справедливость: философское введение / О. Хеффе. — М., 2007. — 191 с.

58. Шевчук С. Судовий захист прав людини: Практика Європейського Суду з прав людини в контексті західної правової традиції / С. Шевчук. — К., 2006. — 848 с.
59. Эко У. Пять эссе на темы этики / У. Эко. — СПб., 2003. — 158 с.
60. Ясперс К. Вопрос о виновности. О политической ответственности Германии / К. Ясперс. — М., 1999. — 146 с.
61. *Abed-al-Jabri M.* Democracy, Human Rights and Law in Islamic Thought / *Abed-al-Jabri M.* — New York, 2009. — 205 p.
62. *Beitz C. R.* The Idea Of Human Rights / *C. R. Beitz.* — Oxford, 2009. — 256 p.
63. *Beetham D.* Democracy and Human Rights / *D. Beetham.* — Wiley, 1999. — 226 p.
64. *Bell D.* Beyond Liberal Democracy: Political Thinking for an East Asian Context / *D. Bell.* — Princeton, 2006. — 400 p.
65. *Buchanan A.* The Heart of Human Rights / *A. Buchanan.* — Oxford, 2013. — 320 p.
66. *Charvet J.* The Liberal Project and Human Rights: The Theory and Practice of a New World Order / *J. Charvet, E. KaczynskaNay.* — Cambridge, 2008. — 448 p.
67. *Cohen J.* Rethinking Human Rights, Democracy and Sovereignty in the age of Globalization / *J. Cohen* // *Political Theory.* — 2008. — № 36 (4). — P. 578–606.
68. *Dworkin G.* Paternalism / *R. Dworkin* // *The Monist.* — 1972. — Vol. 56. — P. 64–84.
69. *Encyclopedia of Human Rights* / ed. by David P. Forsythe. — Oxford, 2009. — 2672 p.
70. *Feinberg J.* Social Philosophy / *J. Feinberg.* — Englewood Cliffs, New Jersey, Prentice Hal, 1973. — 126 p.
71. *Feminist Contentions: A Philosophical Exchange* / *S. Benhabib, J. Butler, D. Cornell, N. Fraser.* — Routledge, 1995. — 176 p.
72. *Griffin J.* On Human Rights / *J. Griffin.* — Oxford, 2008. — 360 p.
73. *Human Rights and Responsibilities in the World Religions.* — Oxford, 2003. — 380 p.
74. *Human Rights: From Practice to Policy* / ed. by C. B. Walling and S. Waltz. — Univ. of Michigan, 2010. — 90 p.
75. *Human Rights in Asia.* — N.-Y., 2008. — 254 p.
76. *Human Rights in Global Politics* / *T. Dunn and N. Wheeler (eds.).* — Cambridge, 1999. — 337 p.
77. *Human Rights: Southern Voices.* — Cambridge, 2009. — 248 p.
78. *Ignatieff M.* Human Rights as Politics and Idolatry / *M. Ignatieff.* — Princeton, 2001. — 216 с.
79. *Ishay M. R.* The history of human rights: from ancient times to the globalization era / *M. R. Ishay.* — Berkley, Los Angeles, 2008. — 456 p.
80. *Jayawickrama N.* The Judicial Application of Human Rights Law: National, Regional and International Jurisprudence / *N. Jayawickrama.* — Cambridge, 2003. — 1097 p.
81. *Jovanović M. A.* Collective rights: a legal theory / *M. A. Jovanović.* — Cambridge; N.-Y., 2012. — 230 p.
82. *Moor M.* Freedom / *M. Moor* // *Harvard Journal of Law and Public Policy.* — 2005. — Vol. 29. — P. 9–26.
83. *Nino C.* The Ethics of Human Rights / *C. Nino.* — Oxford, 1991. — 336 p.
84. *Nussbaum M.* Capabilities and Human Rights / *M. Nussbaum* // *Fordham Law Review.* — № 66. — P. 273–300.
85. *Philosophical Foundations of Human Rights* / Ed. by *R. Cruft, S. Matthew Liao, M. Renzo.* — Oxford, 2015. — 702 p.
86. *Postman N.* The Disappearance of Childhood / *N. Postman.* — N.-Y., 1994.
87. *Raz J.* Individual Rights in the World Order / *J. Raz* // *IVR 24th World Congress «Global Harmony and Rule of Law» (September 15-20, 2009, Beijing, China). Papers. Plenary Session.* — Beijing, 2009. — P. 1–17.
88. *Rorti R.* On Human rights. The Oxford Amnesty Lectures / *R. Rorti.* — New York, 1993.

89. *Sen A. K. Elements of a Theory of Human Rights / A. K. Sen // Philosophy and Public Affairs.* — № 32. — P. 315–356.
90. *Steiner H. International Human Rights in the Context of Law, Politics, Morals / H. Steiner, P. Alston, R. Goodman.* — Oxford ; N.-Y., 2008. — 1492 p.
91. *Tasioulas J. Taking Rights out of Human Rights / J. Tasioulas // Ethics.* — 2010. — № 120 (4). — P. 647–678.
92. *The East Asian Challenge for Human Rights / J. R. Bauer and D. Bell (eds.).* — New York, 1990. — 400 p.
93. *The Power of Human Rights: International Norms and Domestic Change / ed. by T. Risse, St. C. Ropp and K. Sikkink.* — Cambridge, 1999. — 318 p.
94. *Wellman C. The Moral Dimensions of Human Rights / C. Wellman.* — Oxford; New York, 2011. — 248 p.
95. *Zakaria F. The Future of Freedom: Illiberal Democracy at Home and Abroad / F. Zakaria.* — N.-Y., 2003. — 286 p.

Моїсєєв С. В., Сатохіна Н. І., Разметаєва Ю. С. «Філософія прав людини»: матеріали до навчального курсу

Анотація. Запропоновані матеріали є одним з результатів міжнародного проекту підвищення кваліфікації вузівських викладачів за напрямком «Філософія прав людини». Увазі читача пропонуються: теоретичний вступ до проблематики, методологічні зауваження щодо природи, структури та змісту філософії прав людини як навчальної дисципліни, розгорнута програма курсу і література, рекомендована для вивчення. Питання про місце філософії прав людини у сучасній юридичній освіті, її природу, сенс та призначення розглядається виходячи з відкритості прав людини, вкоріненій у відкритості людини як такої. Філософія прав людини розглядається, з одного боку, як спосіб існування та відтворення цих прав у дискурсі, а з іншого, як ключовий елемент правової освіти.

Ключові слова: філософія прав людини, освіта з прав людини, існування прав людини, відтворення прав людини, дискурс.

Моисеев С. В., Сатокхина Н. И., Разметаева Ю. С. «Философия прав человека»: материалы к учебному курсу

Аннотация. Предложенные материалы является одним из результатов международного проекта повышения квалификации вузовских преподавателей по направлению «Философия прав человека». Вниманию читателя предлагаются: теоретическое вступление в проблематику, методологические замечания о природе, структуре и содержании философии прав человека как учебной дисциплины, развернутая программа курса и литература, рекомендованная для изучения. Вопрос о месте философии прав человека в современном юридическом образовании, ее природе, смысле и предназначении рассматривается исходя из открытости прав человека, укорененной в открытости человека как такового. Философия прав человека рассматривается, с одной стороны, как способ существования и воспроизведения этих прав в дискурсе, а с другой, как ключевой элемент юридического образования.

Ключевые слова: философия прав человека, образование в области прав человека, существование прав человека, воспроизведение прав человека, дискурс.

Moiseev S., Satokhina N., Razmetaeva Y. «Philosophy of Human Rights»: Materials for the Training Course

Summary. The research is one of the results of the international project training of university teachers in the field of «philosophy of human rights». Authors are offered: introduction to theoretical issues, methodological remarks about the nature, structure

and content of the philosophy of human rights as a discipline, detailed course program and the literature recommended for study. The problems of the place of philosophy of human rights in modern legal education, its nature, meaning and purpose, are discussed based on the openness of human rights, which is rooted in the openness of human being as such. The philosophy of human rights is considered, on the one hand, as a way of existence and reproduction of these rights in discourse, but on the other hand, as a key element of legal education.

Key words: philosophy of human rights, human rights education, the existence of human rights, reproduction of human rights, discourse.